

УДК 115:[141.7:316]:342.1

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.14>**Н. О. Зінченко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3247-3836>кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та суспільних наук
Полтавського державного медичного університету**О. О. Штепа**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0500-3000>кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії
Полтавського національного педагогічного
університету імені В.Г. Короленка**ЧАС ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ СТЕРЕОТИПІВ УКРАЇНСЬКОЇ
ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ**

Постановка проблеми. Специфіка суспільно-історичного розвитку українського етносу зумовила низку трансформацій вітчизняної політико-правової ментальності, які мають істотний деструктивний вплив на процес розбудови національної держави на вітчизняних теренах. Особливе географічне положення ареалу його мешкання, тривалий у часі період бездержавності, різноманітні прояви існуючого тут протягом десятиліть кріпосного права, голодомори та репресії радянської доби, численні військові та громадянські конфлікти, а також низка інших факторів зумовили формування у вітчизняній суспільній свідомості таких деструктивних рис як анархізм, правовий нігілізм, непотизм, лояльність до корупції, низький авторитет державної та комунальної власності, громадянську пасивність тощо.

Надзвичайно важливим чинником формування політико-правових стереотипів українського етносу є час. Час виступає однією з ключових категорій філософії, в якій вона тлумачиться як незворотна течія (з минулого через теперішнє у майбутнє), в надрах якої реалізуються всі існуючі у бутті процеси та явища, що розглядаються як факти. Відповідно до міфологічного світогляду, час є циклічним, незмінним повторенням того, що вже було колись. Минуле виступає таким собі зразком для сьогодення. Майбутнє ж може тлумачитись як повторення сьогодення. Водночас одиниці часу використовуються для вимірювання відстані, а сам по собі час є суперечливим та неоднорідним. Аналізу цієї категорії в контексті становлення політико-правової ментальності вітчизняного етносу і присвячена дана стаття.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема ментальності та формування поведінкових стереотипів цікавить вітчизняних та зарубіжних науковців досить давно. Найбільшого поширення поняття «ментальність» набуває в працях

французької історичної школи «Анналів». У науковому доробку М. Блока, Ф. Броделя, М. Вовеля, Ж. Ле Гоффа, Ж. Лефевра, Л. Февра, Р. Мандру та інших вчених розкривається зміст ментальності та її структур, а також особливості їх впливу на повсякденне життя та діяльність індивідів, що жили в різні історичні епохи. Майже всі видатні діячі української культури у своїх творах також порушували проблеми ментальності з різних точок зору. Так, М. Грушевський, М. Костомаров висвітлювали генезу української ментальності в історичній ретроспективі; Д. Чижевський – теорію та методологію функціонування ментальності та відображення ментальних стереотипів в національній культурі; П. Куліш, Т. Шевченко – аналіз етнічної ментальності в літературних творах; Г. Сковорода, П. Юркевич – ментальність як прояв «божественного» начала людини; В. Липинський, І. Франко – вплив ментальності на політичне та соціально-економічне буття соціуму.

Окремі аспекти проблеми часу вивчали Демокрит, Платон і Аристотель, Августин Блаженний і Фома Аквінський, Г. Галілей та І. Ньютон, Г. Ляйбніц і Дж. Локк, Д. Юм і І. Кант, А. Айнштайн і А. Бергсон, В. Вернадський і М. Хайдеггер, Б. Рассел і П. Сорокін та ін. Водночас можемо констатувати відсутність ґрунтового дослідження часу як чинника формування стереотипів української політико-правової ментальності в державотворчому дискурсі.

Мета статті – здійснити соціально-філософський аналіз часу як чинника формування стереотипів національної правової ментальності в державотворчому дискурсі; показати суть та значення даної філософської категорії у контексті формування поведінкових настанов українців.

Виклад основного матеріалу. У межах нашого дослідження доцільно з'ясувати, які саме чинники зумовлюють формування політико-правових сте-

реотипів українського етносу. Наприклад, з точки зору Р. Додонова, для того, щоб ментальність змінилась, необхідні настільки сильні подразники, що їх вплив може не витримати стійкість існуючої етносистеми. Він вважає, що зі зміною менталітету змінюється і сам етнос, але якість таких змін складається з кількісних накопичень мікроаномалій у процесі адаптацій людей до зовнішніх умов. Посилаючись на розвідки Л. Гумільова, вчений стверджує, що між зовнішнім подразником і появою доступних для спостереження в історичній ретроспективі психологічних стереотипів членів етнічної спільноти проходить не менше 150 років [4, с. 143]. Та дослідник, разом з тим, неодноразово згадує феномен «радянської ментальності», яка, очевидно, не могла формуватися впродовж такого тривалого часу, а, отже, стає зрозумілим, що поведінкові автоматизми (принаймні деякі з них) формуються у значно коротші хронологічні проміжки.

Щоб обґрунтувати цей висновок, необхідно розглянути категорію часу у соціально-філософському контексті. Так, за визначенням вітчизняного дослідника В. Вагуріна, час – це «впорядкована течія енергії різної густини, притаманна всім великим формам матерії і така, що зумовлює різницю швидкості їх еволюції. При цьому густина енергії часу стрибкоподібно зростає на кожній швидкій стадії еволюції самоорганізації найбільш складних форм матерії» [1, с. 22–23].

Сучасні дослідники часу відзначають, що у різні епохи і в різних філософських школах сформувалася низка традицій розуміння цього феномену, суть яких зводиться до одного з трьох підходів: 1) час – певна об'єктивно існуюча субстанція, атрибут матерії; 2) час – породження психічної активності людини; 3) час – суб'єктивно створювана система координат, яку людина свідомо вибудовує для орієнтації в навколишньому світі [7, с. 7].

Як відзначає П. Гуйван, на сьогоднішній день у літературі виділяється реальний, перцептуальний та концептуальний час. З його точки зору, реальний час тлумачиться як об'єктивно реальні форми існування матерії, умови співіснування об'єктів. Перцептуальний час виражає умови існування й зміни людських уявлень та інших психічних актів суб'єкта. Концептуальний час являє собою абстрактні математичні структури, котрі можуть моделювати реальні часові відносини. Останній підхід застосовується для дослідження властивостей часу в межах фізичної науки. Спеціальна наука про явища у часі носить назву хронометрії, а взаємодія концептуального часу з простором досліджується в межах хроногеометрії. Однак, все ж дослідник погоджується, що концептуальні питання сутності часу є проблемами філософії [2, с. 392–393].

Інша позиція, часто дискутована в історіософії, являє нам поділ часу на «хронос» і «кайрос», де перший означає формальний, календарний час, а другий – то «істинний час», сповнений напруги, сенсу, можливостей. В. Куценко зауважує, що «кайрос» не є якимось метафізичним, абсолютним часом (відповідником вічності) – це лише певний момент на часовому векторі, що сутнісно змінює буття чи хід історії. Водночас немає можливості його порухувати, адже він несе в собі незбагнений сенс, що видається таким, що подекуди перевершує звичні часові параметри з точки зору фізики чи історії. Автор наголошує, що в даній ситуації необхідно ще враховувати розуміння часу через дихотомію «час-вічність», за якою «кайрос» визначається як час, куди проникає вічність з її абсолютними сенсами.

Поняття «кайрос» здебільшого, при цьому, має релігійні конотації, адже воно виступає в античності на підґрунті іудаїзму і раннього християнства, де народження та діяльність Ісуса Христа вважається «священним часом», який розділяє епохи, а також наповнює життя людства очікуванням Страшного Суду і кінця світу. Також В. Куценко цитує П. Тілліха, який тлумачить «кайрос» таким чином: «Не все можливе у всякий час, і не все істинне у всякий час», що дозволяє звільнити дану типологію (хронос-кайрос) від релігійної навантаженості, перефразувавши її на дихотомію «несмисловий час» – «смысловий час».

З точки зору В. Куценко, вона стосується історії, в яку вписуються саме смислові події, тоді як несмислові становлять тло, додаткові умови й обставини основних. Проте, на думку автора, виникає питання, хто приймає рішення стосовно такої фіксації подій, а також за якими критеріями здійснюється цей відбір. Він приходить до висновку, що історичний час не повною мірою передає сутність філософського розуміння часу [5, с. 10].

П. Гуйван наголошує, що більш прискіпливе дослідження часу із виявленням характерних ознак і властивостей неодмінно наштовхується на певні складності: час не піддається детальному аналізу, як інші властивості предметів. Водночас, в обчисленні та встановленні часових характеристик об'єкта у різних сферах дослідження, у тому числі і тих, що стосуються темпорального регулювання суспільних відносин, є певні проблеми, оскільки наші уявлення про абсолютний час не відповідають реальності, оскільки час має набагато тісніший зв'язок з різноманітними чинниками, ніж це зазвичай постулюється [2, с. 395].

Західний соціолог П. Штомпка слушно зазначав, що в соціальних змінах час проявляється в двох іпостасях. Перш за все, він може слугувати свого роду зовнішньою рамкою для виміру подій та процесів, впорядкування їх хаотичного потоку

таким чином, щоб людина могла орієнтуватись та координувати соціальні дії. Це, на його думку, – «кількісний час».

Але вчений виявив і іншу іпостась часу в соціальних змінах: час пов'язаний із соціальними змінами як внутрішня, іманентна, онтологічна властивість подій та процесів. Це, за твердженням дослідника, «якісний час», що визначається природою соціальних процесів. Коли ми розглядаємо які-небудь соціальні процеси, то, за його спостереженнями, бачимо, що вони виявляють різні часові якості.

Таким чином, можна виділити астрономічний (звичний для повсякдення індивіда) та соціальний (історичний) час, що сприймається лише великими соціальними організаціями і який є найбільш значимим у контексті даного дослідження.

П. Гуйван підкреслює, що соціальний час, як елемент суб'єктивного сприйняття загального темпорального руху, характеризується такими якостями, як послідовність, незворотність, тривалість. Для застосування часу з метою впровадження суспільно прийнятних та бажаних змін важливими є такі його риси як відносність, безперервність, наявність соціально спрямованих темпу і ритму відповідної реальності. У філософії наявний підхід, відповідно до якого час – це не шухляда, до якої все поміщено. Проте, це не потік, що втягує за собою в течію та поглинає все, що потрапляє до нього. Час виступає абстракцією поглинання, оскільки речі кінцеві, вони містяться в часі, але самі речі є явищем часовим, тобто процес самих дійсних речей становить час.

Дослідник, посилаючись на систематизацію, запропоновану В. Артемовим, виділяє три «форми» соціального часу: історичний (віль часу, або лінійний час), структурний (у формі розподілу часу між видами діяльності та соціальними групами, або площинний час), системний (структурний час за основні періоди існування соціальної системи, або об'ємний час). Історичний час тлумачиться як прояв єдності минулого, нинішнього та майбутнього в реальності, свідомості та діяльності, як індивідуальній, так і суспільній, за очевидного пріоритету майбутнього. Структурний час віддзеркалює пріоритети в організації праці, інших галузей діяльності, виходячи із мети соціальної системи та її прогнозованого розвитку. Системний час ілюструє динамічність та ефективність соціальної системи і міру задоволеності суб'єктів системи її розвитком та своїм становищем у ній [3, с. 15].

Погоджуємося з тезою вітчизняного філософа А. Лоя, що міра тривалості процесів в історичному часі змінюється з розвитком суспільства і є величиною відносною. Він зауважує, що «тут не мають сенсу самі по собі такі одиниці відліку історичного часу, як рік, століття, тисячоліття.

Одиниці історичного часу співвідносяться не з абсолютними хронологічними масштабами, а з помітними зсувами та змінами в середовищі соціальних процесів, тут в якості одиниць відліку фігурують поняття «формація», «епоха». Тривалість історичного часу виявляється різною для різних формацій, епох, систем, оскільки хронологічно за один і той час вони проходять різні шляхи розвитку» [6, с. 13–14].

В. Вагурін доречно зауважує, що напруженість та робота енергії соціального часу напряму залежить від ступеня ускладнення соціальної матерії – від характеру суспільного устрою, від рівня розвитку демократії, від гостроти конкуренції в політичній та економічній сферах, від культури населення, від створення сприятливих умов творчої праці та інших факторів [1, с. 25]. Наприклад, останні події та процеси у вітчизняному соціумі (революційний виступ 2013–2014 років, анексія Криму та військові дії на Сході країни, зміна вектору зовнішньополітичного та цивілізаційного руху на європейський, початок структурних реформ, повномасштабне вторгнення 2022 року тощо) зумовили прискорення протікання соціального часу і на вітчизняних теренах.

А. Лой наголошує, що в переломні моменти людської історії (революції, соціальні катаклізми і т.д.) спостерігається більш висока «густина» часу в порівнянні з повсякденням [6, с. 20]. Крім того, на його думку, в процесі росту культурно-історичного досвіду в цілому від епохи до епохи протікання часу для поколінь людей «уповільнюється» з точки зору його освоєння, переробки і накопичення: за один і той самий проміжок календарного часу люди сучасної епохи, особливо в епоху НТР, «проживають» набагато більше, ніж століттям раніше [6, с. 27]. Згідно з дослідженнями, наведеними В. Вагуріним, глобального прискорення світового розвитку соціальної матерії, один мільйон років в палеоліті є еквівалентним сорока рокам в наш час, тобто прискорення складає $2,5^5$ рази [1, с. 24].

Таким чином, правові стереотипи українського етносу формуються протягом певного проміжку соціального часу під впливом потужних факторів його суспільно-історичного розвитку. Процес творення політико-правової ментальності українського етносу під впливом подій, явищ, процесів його суспільно-історичного розвитку, а також факторів географічного розташування та особливостей навколишнього природного середовища, що надзвичайно болісно сприймаються соціальною спільнотою і, як наслідок, зумовлюють трансформації у змісті її настанов, визначимо як ментальний стресогенез. У ХХ–ХХІ століттях, внаслідок прискорення процесу протікання соціально-історичного часу, спостерігається й активізація стресогенезу вітчизняної політико-правової ментальності.

Висновки. Підводячи підсумки можемо зауважити, що час (у філософії) – це фундаментальна властивість буття, виражена у формі руху, зміни та розвитку існуючого з минулого, через сучасне в майбутнє. Поняття «час» концептуалізує незворотну мінливість світу, процесуальний характер існування, наявність у світі як «речей» (об'єктів, предметів), так і подій. Феномен часу, що здавна хвилює уми людства, є фундаментальною категорією філософського знання. Протягом століть люди прагнуть відповісти на запитання, що таке час. Осмислення та значення цього поняття змінювалося від епохи до епохи, було написано багато робіт, статей, книг та висунуто сотні гіпотез, через які філософи та вчені намагалися пізнати сутність часу.

Правові стереотипи українського етносу формуються протягом певного проміжку соціального часу під впливом потужних факторів його суспільно-історичного розвитку. На формування поведінкових автоматизмів нашого народу в сфері праворозуміння мають суттєвий вплив чинники ментального стресогенезу, що впродовж тривалого часу (від кількох десятиліть до кількох століть) діяли на території його розселення. Так, до основних факторів такого впливу відносяться «межове» становище українців, зумовлене географічним розташуванням їх етнічних земель на кордоні між Сходом та Заходом, Північчю та Півднем, цивілізаційними Європою та Азією; відсутність упродовж кількох століть власної національної держави, а також розділення українських земель разом із їх населенням між різними державними організаціями, які часто належали до різних цивілізаційних просторів; тривале буття українського селянства, що складало більшу частину етносу, у стані особистої несвободи (кріпацтва); перебування українських земель та населення у складі СРСР, що ознаменувалося небаченими в історії людства масовими репресіями проти всіх верств населення, а також штучними голодоморами, які завдали непоправних втрат генофонду нації та наклали глибокий відбиток на її правову ментальність; окремим фактором стало проведення на території України масштабних воєнних дій, особливо в ході Другої світової війни, які характеризувались не лише значними матеріальними збитками, але й астрономічними людськими втратами; аварія на Чорнобильській АЕС, що призвела до тяжких наслідків для здоров'я всього населення нашої держави та стану довкілля на її території; значне стресове навантаження на суспільну свідомість окремих груп українців мав розпад СРСР, наслідки якого ми відчули в контексті подій Революції Гідності та збройного протистояння в Донецькій та Луганській областях нашої країни; повномасштабне вторгнення сусідньої держави на територію України.

Література

1. Вагурін В.А. Синергетика еволюції сучасного суспільства. Луганськ: Копіцентр, 2005. 200 с.
2. Гуйван П. Генезис світоглядного сприйняття часу: філософсько-юридичний аспект. Підприємство, господарство та право. 2020. № 4. С. 391–396.
3. Гуйван П. Особистий та соціальний час як елементи філософського сприйняття темпорального виміру буття. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2021. № 32. С. 13–17.
4. Додонов Р.А. Теорія ментальності: вчення про детермінанти розумових автоматизмів. Запоріжжя: р/а "Тандем-У", 1999. 264 с.
5. Куценко В. Час як філософська категорія: у пошуках екзистенційної темпоральності. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2012. № 110. С. 9–12.
6. Лой А. Соціально-історичний зміст категорії «Час» та «Простір». Київ: Наукова думка, 1978. 135 с.
7. Практичні аспекти філософії часу: монографія / В. Артюх, О. Бойко, О. Вертель та ін.; за ред. Є. Лебеда. Суми: Сумський державний університет, 2017. 155 с.

Анотація

Штена О. О., Зінченко Н. О. Час як чинник формування стереотипів української політико-правової ментальності: соціально-філософський аналіз. – Стаття.

Автори статті зауважують, що надзвичайно важливим чинником формування політико-правових стереотипів українського етносу є час. Час виступає однією з ключових категорій філософії, в якій вона тлумачиться як незворотна течія (з минулого через теперішнє у майбутнє), в надрах якої реалізуються всі існуючі у бутті процеси та явища, що розглядаються як факти. При цьому, можна виділити астрономічний (звичний для повсякдення індивіда) та соціальний (історичний) час, що сприймається лише великими соціальними організаціями і який є найбільш значимим у контексті даного дослідження. У статті аргументовано, що міра тривалості процесів в історичному часі змінюється з розвитком суспільства і є величиною відносною. Одиниці історичного часу співвідносяться не з абсолютними хронологічними масштабами, а з помітними зсувами та змінами в середовищі соціальних процесів, тут в якості одиниць відліку фігурують поняття «формація», «епоха». Тривалість історичного часу виявляється різною для різних формацій, епох, систем, оскільки хронологічно за один і той час вони проходять різні шляхи розвитку. В переломні моменти людської історії (революції, соціальні катаклізми і тощо) спостерігається більш висока «густина» часу в порівнянні з повсякденням. Правові стереотипи українського етносу формуються протягом певного проміжку соціального часу під впливом потужних факторів його суспільно-історичного розвитку. Процес творення політико-правової ментальності українського етносу під впливом подій, явищ, процесів його суспільно-історичного розвитку, а також факторів географічного розташування та особливостей навколишнього природного середовища, що надзвичайно болісно сприймаються соціальною спільнотою і, як наслідок, зумовлюють трансформації в змісті її настанов, автори визначають як ментальний стресогенез. У ХХ–ХХІ століттях, внаслідок прискоро-

рення процесу протікання соціально-історичного часу, спостерігається й активізація стресогенезу вітчизняної політико-правової ментальності.

Ключові слова: правова ментальність, стресогенез, український етнос, державотворення, стереотипи, ідеали, історичний час, соціальний час.

Summary

Shtepa O. O., Zinchenko N. O. Time as a factor in the formation of stereotypes of the Ukrainian political and legal mentality: socio-philosophical analysis. – Article.

The authors of the article note that time is an extremely important factor in the formation of political and legal stereotypes of the Ukrainian ethnic group. Time is one of the key categories of philosophy, in which it is interpreted as an irreversible flow (from the past through the present to the future), in the bowels of which all existing processes and phenomena that are considered as facts are realized. At the same time, it is possible to distinguish astronomical (usual for the everyday individual) and social (historical) time, which is perceived only by large social organisms and which is the most significant in the context of this study. The article argues that the measure of the duration of processes in historical time changes with the development of society and is a relative value. Units of historical time are not related to absolute chronological scales,

but to noticeable shifts and changes in the environment of social processes, here the concepts of "formation", "epoch" appear as units of reference. The duration of historical time turns out to be different for different formations, eras, and systems, since chronologically they go through different development paths during the same time. At turning points in human history (revolutions, social cataclysms, etc.), there is a higher "density" of time compared to everyday life. Legal stereotypes of the Ukrainian ethnos are formed during a certain period of social time under the influence of powerful factors of its socio-historical development. The process of creating the political and legal mentality of the Ukrainian ethnos under the influence of events, phenomena, processes of its socio-historical development, as well as factors of geographical location and features of the surrounding natural environment, which are extremely painfully perceived by the social community and, as a result, lead to transformations in the content of its instructions, the authors define as mental stressogenesis. In the 20th-21st centuries, as a result of the acceleration of the process of socio-historical time, there is also an intensification of the stressogenesis of the domestic political and legal mentality.

Key words: legal mentality, stressogenesis, Ukrainian ethnos, state formation, stereotypes, ideals, historical time, social time.